

МЕТАФІЗИКА ДУХОВНОЇ ВПЛИВОВОСТІ
КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ
(НА ПРИКЛАДІ СІМ'Ї БУЛГАКОВИХ)

Г. І. Волинка¹, В. О. Дорошкевич¹, Н. Г. Мозгова¹

Анотація. Сім'я Булгакових суттєво вплинула на розвиток світової культури, вона являється частиною культурної спадщини Києва і нові знання про творчість представників цієї сім'ї являють собою величезний історичний та науковий інтерес, а також доповнюють наші знання про епоху релігійно-філософського ренесансу кінця XIX — початку XX століття. Великий вплив на формування світогляду Афанасія Івановича Булгакова (батька Михайла Булгакова) і Миколи Івановича Булгакова (дядька знаменитого письменника) мала Київська духовна академія. У даній публікації особлива увага приділяється дослідженню маловивченої біографії Миколи Івановича Булгакова, випускника КДА, викладача Тифліської православної семінарії, в якій навчався Йосип Сталін. Події, які відбулися в цій семінарії та роль в цих подіях М. І. Булгакова, знайшли своє відображення в останній п'єсі Михайла Булгакова «Батум».

Авторитетність навчального закладу — річ вкрай небайдужа для кожного, хто з ним неформально і щиро пов'язаний. Але річ ця є одночасно надто невизначеною, майже невловимою. Про неї можна говорити все що завгодно, оскільки вона не піддається об'єктивним вимірам, спостереженням, фіксаціям. Вона немовби ховається за видимими реаліями, лише натякаючи на свою наявність та метафізичну природу. Єдине, де вона себе являє з переконливою автентичністю, — це факти професійних, наукових, моральних перемог вихованців навчального закладу. Саме через успіхи своїх вихованців навчальний заклад неначе привідчиняє метафізику свого духовного потенціалу і авторитету, транслює його іншим людям, впливаючи зрештою на ціле суспільство. Метафізичний потенціал його духовної впливовості здійснюється через вербальну і позавербальну міжособистісну комунікацію, опосередковану смислами опредмеченого успіху, котрий дану впливовість засвідчує.

Цю тезу раптом і по-новому висвітлив один разючий факт. Ні, він не зводиться до якоїсь нової інформації про суперечливі взаємини Й. В. Сталіна і відомого російського письменника М. А. Булгакова. По-перше, їх стосунки є досить відомими для кожної освіченої людини. По-друге, предмет нашої розвідки є Київська духовна академія, а з нею письменник М. А. Булгаков був пов'язаний лише опосередковано, хоча. ... Факт, про який йтиметься нижче, — доля зовсім іншої людини, — рідного дядька

---

¹ НПУ імені М. П. Драгоманова

письменника, безпосереднього вихованця академії Миколи Івановича Булгакова, особистість якого залишається поки-що невідомою навіть маститим булгаковознавцям. Для прикладу: видана у Москві у 1998 році «Булгаківська енциклопедія» Б. Соколова ні словом не згадує про нього [32].

Між тим, М. І. Булгаков — особа явно непересічна, оскільки саме йому, після закінчення Київської духовної академії (далі — КДА) у 1891 р. і отримавши направлення на викладацьку діяльність в Тифліську православну семінарію, довелося мати справу з генетичними релігійно-сектанськими коренями і першими паростками сталінізму, прихованими пізніше в ортодоксальній історії ВКП(б). Саме він одним з перших рішуче протистояв їм, безпосередньо і опосередковано вплинувши на долю революційних соратників юного Сталіна та на самого вождя. У книзі про одного з них (Володимира Кецохелі — *авт.*), Л. П. Берія згадує про «якогось викладача Булгакова», називаючи його самодуром і людиноненависником [3; с. 8]. Про особу М. І. Булгакова добре знав і Сталін; письменник М. А. Булгаков здогадувався про це. Цим, напевно, він і пояснював суперечливо-неоднозначне ставлення до себе з боку Сталіна. Недаремно ж свою останню п'єсу «Батум» письменник присвятив юності вождя і, сподіваємось, своєму дядькові — Миколі Івановичу.

Про особу М. І. Булгакова та суттєві подробиці його перебування в Тифлісі ми довідалися спочатку з рукописів [28] (їх надав одному з авторів даної статті Київський Музей Однієї (Андріївської) Вулиці), а згодом — з частково опублікованих О. та Д. Шльонськими спогадів його однокурсника Володимира Петровича Рибинського (1867–1944) — одного з останніх професорів та інспекторів КДА [29]. Професор Рибинський пише про Булгакова, що Микола Іванович займав у Тифліській православній семінарії посаду помічника інспектора і надто вимогливо та жорстко ставився до її вихованців. При цьому В. П. Рибинський посилається на свідчення іншого свого однокурсника — архимандрита Іоаннікія (Івана Олександровича Єфремова), котрий працював у Тифлісі разом з М. І. Булгаковим на посаді інспектора семінарії [29, с. 178], а з вересня 1893 р. отримав високу посаду ректора Київської духовної семінарії. [14, с. 15]. Напевно після повернення з Тифлісу Єфремов і розповів Рибинському про Булгакова, який завдав йому багато клопоту своєю нетерпимою прискіпливістю. «Приведе, бувало, якого-небудь грузина (семінариста — *авт.*) до мене і каже: ось я привів вам цього [впертого ледацюгу], робіть з ним, що хочете. — У того очі горять, то ж чекай, що вийде неприємність» [28, с. 145].

Згадуючи своїх найближчих друзів по Академії, Рибинський, посилаючись крім Єфремова і на інших однокурсників, підкреслював, що в Тифлісі М. Булгаков дуже змінився: «На студентській лаві це була добродушна, весела, щедра людина, яка потім виявилась нудною, сухою і практичною. Зустрічі наші більше не мали справжнього товариського характеру» [29, с. 178].

Що ж трапилось з Миколою Івановичем в Тифліській православній семінарії? Невже він зазнав якогось духовного зламу? Звідки і чому з'явилась жорсткість, сухість і надмірна вимогливість, про яку В. П. Рибинському сповіщає Іоаннікія (І. О. Єфремов)? І чому в тому ж Тифлісі не зазнав подібних метаморфоз останній (Єфремов — *авт.*), за словами В. П. Рибин-

ського психічно неврівноважений, внаслідок перенесеної на III курсі хвороби, чоловік, який пізніше вірогідно вдається до самогубства [28, с. 132]? А може В. П. Рибинський не враховує якихось важливих обставин, пов'язаних з перебуванням М. І. Булгакова в Тифлісі, обставин, дії яких уник Іоаннікій (І. О. Єфремов), залишивши Грузію до вересня 1893 р. [14, с. 15]? Зрештою, можливо ці гіпотетичні обставини зовсім не зламали вдачі Миколи Івановича, а просто зробили його більш серйозним, відповідальним, здатним до духовного подвижництва і послідовного відстоювання закладених в КДА принципів професійної честі та православного віросповідання?

Щоб якимось прояснити вищезазначені питання, безпосередньо пов'язані з духовними впливами КДА через своїх вихованців, ми почали розшукувати більш змістовну інформацію щодо обставин перебування М. І. Булгакова у Тифлісі. Першим кинулось у вічі побіжне твердження О. та Д. Шльонських, висловлене в примітках до публікації спогадів професора В. П. Рибинського. Воно було для нас дуже цікавим, бо зміст їх здогадки безпосередньо стосувався предмета нашої власної зацікавленості. Вони писали, «... що саме під час викладання М. І. Булгакова в Тифліській духовній семінарії навчався Й. Джугашвілі (Сталін), якого було вигнано звідти 1899 р.» [29, с. 180]. Якби це твердження було підкріплене хоча б хронологічними збігами, воно б, без сумніву, стало помітним внеском у булгаковознавство.

Але відомо, що Сталін вступив до Тифліської семінарії у вересні 1894 р. Коли ж покинув Грузію М. І. Булгаков, принаймні для нас, лишається невідомим й сьогодні. У нашій публікації, підготовленій у 2000 році [21], ми відобразили суттєві факти перебування М. І. Булгакова в Тифлісі кінця 1893 р. Ми вперше опублікували у тексті нашої статті його лист з Тифлісу до Києва М. Петрову, датований 16 квітня 1894 р. Тобто можна з впевненістю стверджувати, що він перебував у Тифлісі протягом січневого і квітневого триместрів 1894 р. Проте чи знаходився він там після вересня? Дане питання не має однозначної відповіді. Ясності не додає навіть та обставина, що в останньому (грудневому) номері 1894 р. «Духовного вісника Грузинського Екзархату» розміщена стаття М. І. Булгакова про баптизм. Треба шукати точну дату його від'їзду з Тифлісу.

Проте, якщо навіть життєві шляхи Й. В. Сталіна і М. І. Булгакова не перетинались у суто фізичному часопросторі, вони, без сумніву, перетнулися у хронотопі метафізичних реалій. Вождь не міг не знати про непохитно послідовного, жорсткого і вимогливого викладача-вихователя Булгакова. В юності він напевно довідався про нього та його круту вдачу від своїх колег-семінаристів, які неодноразово у своїх заявах Екзарху Грузії вимагали його звільнення [17, с. 174], у зрілому ж віці йому не могли не нагадати цього вже цитовані нами документи, підготовлені Л. П. Берією у 1937 р. і присвячені революційній діяльності Ладо Кецохвелі [3] — соратника Сталіна і друга з дитинства, ще з часів навчання обох у Горійському духовному училищі, — який вступив до семінарії у тому ж 1891 р., коли там з'явився випускник КДА М. І. Булгаков. Про відносини останнього з Ладо Кецохвелі, та про пов'язані з цим події розповімо трохи пізніше.

Виходячи з припущення, що остання п'єса письменника М. А. Булгакова, присвячена не лише Сталіну, а насамперед його дядькові, ми вирішили

звернутися до неї, сподіваючись знайти в документах, з якими працював М. А. Булгаков, інформацію про обставини перебування в Грузії його рідного дядька. Не думаємо, щоб звернувшись до «Батуму», ми далеко відійшли від головної теми нашого дослідження — часопростору духовної впливовості Київської академії, її впливів на перебіг історичних подій, на людські долі, на долю Булгакова — письменника.

«Батум» — остання п'єса М. А. Булгакова, яка була написана протягом першої половини 1939 р. Щодо мотивів написання твору існує багато суперечок і кардинально протилежних думок, до яких дав привід сам автор. Ще у 1930 р. в листі до «Уряду СРСР» від 28 березня він писав: «Після того, як усі мої твори були заборонені, серед багатьох громадян, яким я відомий як письменник, почали лунаати голоси, які радять мені одне і теж: «Створити комуністичну п'єсу», а крім того, звернутись до Уряду СРСР з листом розкаяння, що містить в собі відмову від моїх поглядів, висловлених мною у літературних творах, і переконання у тому, що відтепер я буду працювати як прихильник щодо ідеї комунізму, як письменник — попутник. . . . Цієї поради я не дотримався . . . Спроб створити комуністичну п'єсу я навіть не намагався робити, знаючи наперед, що така п'єса у мене не вийде» [27, с. 443–444]. Треба зазначити, що М. А. Булгаков дійсно відмовляв проханням вдатися до комуністичної тематики, зокрема, відхилив пропозицію написати п'єсу до 20-ї річниці Жовтневої революції [див.: 16, с. 418]. І раптом починає активно працювати над п'єсою про початок революційної діяльності Сталіна. . .

Прозора розбіжність між декларуваннями і дійсними справами дала привід деяким булгаковознавцям засумніватись у щирості драматурга, у послідовності його поведінки. Так, у книзі В. Г. Боборикіна говориться, що написанням «Батуму» М. А. Булгаков пішов «проти своєї совісті» [4, с. 198]. В інших стверджується, що він написав «вірнопідданську п'єсу», у якій від «булгаковської майстерності не залишилось нічого» [30, с. 58]. Дружина ж письменника Олена Сергіївна Булгакова, на очах якої створювався «Батум», однозначно висловила своє ставлення до твору під час зустрічі з М. О. Чудаковою у 1969 р.: «Я страшенно люблю цю п'єсу» [35, с. 204]. Створив її справжній і безкомпромісний Майстер — «безстрашний — завжди і в усьому . . . Втілена совість. Непідкупна честь» [12, с. 282].

Якщо взяти до уваги вищенаведені твердження близьких сучасників Майстра, виходить, що розбіжності між його заявами і справами немає. Але тоді «Батум» не є «комуністичною п'єсою», яка прославляє Сталіна. Цей принциповий висновок опосередковано підтверджується у роздумах М. Петровського [див.: 25] А. Нінова [див.: 23], О. Смелянського [див.: 30]. Справді, якщо уважно прочитати «Батум» і взяти до уваги, скажімо, промову Ректора у першому акті п'єси при виключенні Й. В. Джугашвілі з семінарії (1899 р.), важко не побачити, що вона принципово звинувачує його як злочинця, котрий «сіє зле сем'я у нашій країні» [7, с. 230]. «Похмура і по-своєму сильна промова Ректора семінарії, який накликає кару Господню на голову молодого відступника, була, — зазначає А. Нінов, — напевно, єдиним у своєму роді звинуваченням Сталіна в радянській драматургії кінця 30-х років, яке відмовляло ідеї безбожжя та політичного бунту проти

існуючої влади у будь-якому моральному виправданні» [23, с. 46].

Виходить Сталін для М. А. Булгакова виступає своєрідним антигером, кримінальним персонажем, котрий міг би бути цікавим Булгакову лише як сатирику, якби про нього можна було писати сатиричний твір. То ж його звернення до теми юності вождя, окрім вже згаданих ілюзорних «вірнопідданських» мотивів, повинно мати й іншу, справжню, мотивацію. Нею, як ми вже зазначали, може бути виключно пам'ять про свого дядька — достойну, високоосвічену, принципову і щирю людину.

Майже всі булгаковознавці і до сьогодні одноставно стверджують, що при написанні «Батуму» М. А. Булгаков користувався лише одним джерелом — розкішно виданою книгою «Батумська демонстрація 1902 року» — збірником документів про цю подію, спогадами про Сталіна. Книга була видана у 1937 р. Партвидавком при ЦК ВКП(б) з передмовою Л. П. Берії [2]. Майстер опрацював цю книгу дуже ретельно, про що свідчать чисельні помітки в екземплярі, котрий належав йому. Допоміжним джерелом при роботі над «Батумом» була апологетична біографія Сталіна, яку написав Анрі Барбюс і яка вийшла у 1936 р. російською мовою. [1].

Необхідно також підкреслити, що вищеназваний збірник, надрукований в офіційних органах, містить викривлення історичної дійсності. Сталін насправді не був керівником Батумської демонстрації. Про це можна дізнатись із збереженої в партійних архівах «Доповіді Батумського комітету РСДРП» II з'їзду РСДРП, який відбувся у 1903 р. В ньому описується діяльність комітету за період 1900–1902 рр. і його вплив на Батумський страйк робітників у 1902 р., який був організований, як сказано в доповіді, передовими робітниками. Керівниками ж комітету насправді були соціал-демократи І. Рамішвілі та Н. Чхеїдзе, які жили в Батумі із середини 1890-х рр. [див.: 15]. Правим виявився американський дослідник біографії Сталіна Р. Такер, який писав про Батумський страйк: «Чи грав яку-небудь роль Джугашвілі у цих подіях лишається невідомим» [33, с. 94]. Саме тому можна визначити другу й наступні картини «Батуму» як лише художній опис офіційно представленої історії (хоча й майстерний), бо автор повинен був строго додержуватись офіційної версії, всупереч творчим намірам. Чи здогадувався М. А. Булгаков про те, що офіційні матеріали фальсифікують дійсну картину подій? Думається, що так. На це посередньо може вказувати природа образу Сталіна, зображеного в першій сцені п'єси. Свідченням їх брехливості для письменника було й те, що ювілейний збірник «Батумська демонстрація 1902 року» за редакцією Л. П. Берії з благословення Сталіна був блискуче виданий, а п'єса Булгакова про ті ж події категорично заборонена.

Знаючи про ґрунтовно-прискіпливе ставлення Майстра до першоджерел, на яких базувались його попередні твори, ми продовжували посилено спроби розшукати хоч якісь натяки на існування додаткових витоків «Батуму». На радість це вдалося. У статті А. Нінова, який мав змогу працювати з першою чорною редакцією п'єси та допоміжними матеріалами, ми читаємо: «Серед реальних джерел для першої картини в записках Булгакова названі: «Духовний вісник Грузинського Екзархату» за 1894–1897 рр. Його особливу увагу привернули №№.1, 23 і 24 за 1894 р. і №24 за 1897 р. ... Булгакову була відома також стаття «Зі спогадів російського вчителя

грузинської Православної Духовної семінарії в Тифлісі» (1907) — згадка про неї збереглася в чорнових записках до п'єси» [23, с. 45–46].

Було зроблене припущення, що в названих номерах «Духовного вісника...» мають міститись матеріали не про Сталіна (з вересня 1894 р. він став учнем семінарії і у «Віснику» за 1894 р. він міг фігурувати лише у загальному списку першокурсників), а більш цікава для письменника інформація, щось про його дядька. Ми додали: якби М. А. Булгаков переважно цікавився лише долею дядька, він звернувся б до номерів за 1899–1900 рр., бо саме в них мали міститись відомості про обставини його виключення з семінарії, такі важливі для написання першої картини. Але їх немає серед згаданих А. Ніновим реальних джерел до неї... Хто ж тоді насправді цікавив М. А. Булгакова? Звичайно, що дядько, і лише він.

Хоча нам і не вдалось поки-що знайти № 24 за 1897 р., та згадану вище статтю, але всі 24 номери за 1894 р., до речі, з додатками до офіційних частин Вісника, ми розшукали. І у всіх відмічених письменником № № 1, 23 і 24 (спарений номер) є лише небайдужі для нього особисто відомості про М. І. Булгакова і навіть дядькова промова в Тифліській семінарії про ворожість державі баптизму. В номерах, які, начебто, обминула увага Майстра, (№ . 5, 10, 15) ми знайшли неабияку інформацію про заворушення учнів Тифліської семінарії 1–4 грудня 1893 року.

Вже на перших сторінках «Духовного вісника...» № 15 знаходиться коротке повідомлення про заколот учнів [34, с. 1] під керівництвом М. Цхакая і В. Кецховелі [14, с. 7], про рішення Св. Синоду закрити семінарію до 1 вересня 1894 року, про виключення 87 її вихованців (у списку фігурує і вже згадуваний Ладо Кецховелі) без права поновлення в семінаріях Росії [34, с. 1–3]. Правда, через півроку Св. Синод пом'якшив попереднє рішення і раніше виключені семінаристи, отримали дозвіл на продовження навчання в інших, крім Тифліської, семінаріях Київського духовно-навчального округу.

Щоби читач мав уявлення про Київський духовно-навчальний округ, очолюваний КДА, наведемо деяку інформацію про неї, а потім повернемося до нашого сюжету.

Існувала Київська духовна академія (спадкоємиця Могилянки) відносно недовго, з 1819 по 1920 р., тобто трохи більше ста років. У ці часи простір її адміністративно-територіальної влади періодично змінювався, але в цілому був надзвичайно великим. Так, за академічним Статутом 1808–1814 рр. до Київського духовно-навчального округу, на чолі якого з 1819 р. стояла КДА, окрім Київської єпархії у неї входили Чернігівська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Харківська, Херсонська, Таврійська, Донська, Воронежська, Курська, Орловська, Мінська, Варшавська і Кишинівська. З 1835 р. до складу округу входять також Грузинська та Імеретинська єпархії. Єпархіальні середні духовно-навчальні заклади — семінарії (в кожній єпархії існувала лише одна семінарія) були безпосередньо підпорядковані КДА в усіх галузях їх життєдіяльності — адміністративній, господарській, навчальній, науковій, кадровій тощо. Духовне, наукове, економічне життя початкових навчальних закладів в єпархіях — духовних училищах — також було підпорядковане академії, але вже опосередковано, через семінарії.

Саме до Київської семінарії звертається головний заворушник тифліських заворушень і друг Й. В. Джугашвілі Ладо Кецховелі з проханням

зарахувати його до III класу з вересня 1894 р. Згадаємо, що її ректором у цей час був Іоаннікій (Єфремов), вже згадуваний однокурсник М. І. Булгакова, його колега по Тифлісу, котрий з 1892 р. у якості інспектора добре знав молодого грузинського заворушника, але дозволив йому стати семінаристом у Києві. Правда, згодом і пожалкував. . . Проте, це вже тема іншої наукового дослідження.

Про більш детальні подробиці заворушень у Тифлісі та інші обставини перебування Ладо Кецохвелі в Київській семінарії (тут він пережив таку ж духовну кризу, як і М. І. Булгаков у Тифлісі) ми дізнались з перевиданого в 1969 р. збірника документів і матеріалів «Ладо Кецохвелі» [19, с. 177–178]. В ньому також йдеться про страйк семінаристів на початку грудня 1893 р., приводиться повний текст заяви учнів семінарії екзарху Грузії від 1 грудня 1893 р., [див.: 19, с. 174–175], де вони вперто вимагають: «внаслідок неможливості виправити характер вчителя Булгакова та двох. . . наглядачів Покровського та Іванова, вигнати їх. Вони для нас є злими ангелами, Мефістофелями, які підбурюють нашу совість і душу постійними площадними лайками і необґрунтованими інквізиторськими розслідуваннями» [19, с. 174].

Розмірковуючи над причинами страйку вихованців Тифліської православної духовної семінарії, ми не можемо повністю погодитись з її поясненнями, розміщеними у збірнику документів і матеріалів, присвячених революційній діяльності Ладо Кецохвелі [19, с. 174–189]. Ми не згодні також і з тим, як зображений у цьому збірнику перебіг подій, оскільки в ньому висвітлюються лише деякі, упереджено відібрані значно пізніше, наслідки реальних, ретельно замовчуваних причин. Їх ми і спробуємо розглянути, засновуючись на ще невідомих документах.

Так, напередодні страйку, а саме 30 листопада 1893 р. семінарія святкувала своє храмове свято — день пам'яті Святого Апостола Андрія Первозваного. На святі були Екзарх Грузії, інші архієреї. В семінарській церкві служба продовжувалась всю ніч [13, с. 24–25]. Ще вдень, перед прибуттям Екзарха Грузії до семінарії, в її актовій залі відбувся Річний урочистий акт, де були присутніми всі керівники, викладачі, семінаристи, і на якому з великою, вже згадуваною промовою «Баптизм як секта, небезпечна для держави» виступив Микола Іванович Булгаков [10]. Він і раніше виступав з аналогічних питань у Тифлісі. Прикладом може слугувати віднайдена нами стаття «Порівняння чудес Ісуса Христа та його Апостолів з чудесами Старозавітними», яка являла собою оброблений для опублікування ескіз бесід з молоканами-суботниками [9]. Є підстави стверджувати, що Михайло Булгаков, працюючи над «Батумом», не знайшов цієї статті. Але безумовно він читав текст промови «Баптизм як секта. . .». Промова, як виявилось, у багатьох смислах стала справжньою подією на святі.

Дізнавшись про цю подію, ми подумали, а чи не міг виступ М. І. Булгакова слугувати безпосереднім приводом для початку заворушення семінаристів 1 грудня 1893 р.? Хоча б тому, що його виголосив такий «неприємний» для учнів семінарії викладач філософських та релігієзнавчих дисциплін, як М. І. Булгаков. До речі, В. П. Рибинський помилився у своїх спогадах, назвавши його помічником інспектора семінарії [28, с. 145]. Можливо, він суто добровільно допомагає своєму однокурсникові архімандриту Іоаннікію (Єфремову) підтримувати дисципліну у духовному навчальному

закладі. На користь сказаного свідчить й те, що після від'їзду Іоаннікія до Києва, Булгаков не став інспектором; на цю посаду був призначений ієроманах Гермоген, який обіймав її до закриття семінарії у грудні 1893 р. Можна припустити також, що в результаті заворушень на посаді інспектора закономірно став грузин. Ним цілком міг бути щойно пострижений у монахи авторитетний князь Давид Абашидзе, який прийняв ім'я Антонія і пізніше «будучи інспектором Тифліської духовної семінарії, виключав з неї студента-революціонера Й. В. Джугашвілі» [18, с. 8]. До речі, останній закінчив свій життєвий шлях у Києві 1942 р. у високому сані схимонархієпископа. Його могила й сьогодні знаходиться на території Ближніх печер Києво-Печерської Лаври. Можливо, що обом наступникам Єфремова, М. І. Булгаков також допомагав підтримувати належний порядок серед семінаристів. Тому саме на М. І. Булгакова і виплеснулись їх емоції під час його доповіді про баптизм. Але справа, напевно, не лише у факті виступу ненависного викладача, а й в упередженій готовності слухачів сприйняти суто теоретичну промову з певною, однозначною на неї реакцією. Спробуємо звернутись до змісту промови з врахуванням соціально-політичного і ідеологічного контексту тогочасної Грузії, як частини Російської імперії.

Кінець XIX — початок XX ст. був складним періодом у розвитку соціально-політичних і релігійно-філософських течій в Європі. Послідовники Ніцше і Володимира Соловйова, «західники» і «слов'янофіли» в середовищі російської інтелігенції були борцями за національну самосвідомість... Одна й та ж особистість могла розглядатись як героїко-патріотична — зі сторони держави, і як реакційна — з позицій національно-налаштованих прошарків населення провінцій Російської імперії.

У нашому науковому пошуку ми намагались відшукати історичну достовірність фактів та подій, які б нам допомогли розкрити особливу людську активність та яскравість епохи, а також складний взаємозв'язок духовних особистостей.

Як відомо, до складу Російської імперії згідно з маніфестом Олександра I Грузія добровільно увійшла у 1801 р., убезпечившись загарбання султанської Туреччини і шахської Персії. У ній була встановлена та ж система управління, як і в інших губерніях Росії. В управлінні почали панувати силові військові методи, діловодство і офіційне спілкування запроваджувалось виключно російською мовою. Будь-які серйозні прояви національної самобутності переслідувались. Все це не могло не призвести до закономірного загострення національного питання і сплеску національної самосвідомості корінного населення. Національні процеси супроводжувались ідеологічною конфронтацією з офіційною державною релігією у формі запозичення і розповсюдження ідей духоборства, молоканства, баптизму. Зрозуміло, що найбагатніший ґрунт їх підспудного поширення складали саме «молоді еретика», православний дух яких був ще не загартованим, а рівень освіченості вже дозволяв зрозуміти близькість протестантської ідеології національним інтересам. До того ж протестантська ідеологія сприймалась «молодими еретиками» як протипага і великодержавному шовінізму (відстоювала національні ідеї), і жорсткій регламентації внутрішнього семінарського життя (відповідала особистим інтересам молодих семінаристів). Вона поширювалась справді підспудно: для багатьох її adeptів була характерною безсумнівно тривка прив'язаність до ортодоксального християн-

ства і, разом з тим, — однозначно критичне до нього ставлення з позиції протестантизму.

Так чим же міг збентежити юних семінаристів М. І. Булгаков, вимога усунення якого повторюється в «Заяві учнів Тифліської духовної семінарії екзарху Грузії, 1 грудня 1893 р.» [17, с. 174–175] аж тричі?! Як випускник КДА, розподілений Св. Синодом до Тифлісу, він просто мав за непорушний обов'язок нести туди православний дух, державність, дисципліну, порядок. За це він, напевно, і був «несимпатичним» для семінаристів. Обов'язок — зобов'язує. Те, що було в Києві допустимо і дозволяло певну легковажність, притаманну М. І. Булгакову, (хоча і тут національне питання постійно тліло), в Тифлісі — вимагало пильності, жорсткості, однозначності як організаційної, так ідейної та духовної.

Здатність випускника діяти однозначно-професійно закладається непересічним навчальним закладом, його духом. Нагадаємо, хто уособлював духовне загартування Миколи Івановича Булгакова, який, навчаючись в академії, славився легковажністю, веселою вдачею, лібералізмом [28, с. 177].

Його вчителями були такі відомі на той час викладачі богословських та філософських дисциплін, як Д. І. Богдасhevський, П. І. Ліницький, брати М. О. та Я. О. Олесницькі, М. І. Петров, С. Т. Голубев, Ф. І. Тітов. З деякими прямо спілкувався свого часу і юний Михайло Булгаков. Не тільки їх публічні лекції в студентських аудиторіях, але й усе їх життя було прикладом самовідданого служіння духу науки, обов'язку і православ'я. Вражають ті страшні матеріальні незгоди, які випали на долю багатьох з них, хто мав нещастя дожити до революційних подій 1917 р. Про їх душевну кризу можна лише здогадуватись.

Великий вплив на формування світоглядної позиції М. І. Булгакова як апологета православ'я у Тифлісі, справив його рідний брат Афанасій Іванович Булгаков, який закінчив КДА у 1885 р. Сферу наукових інтересів останнього склали саме проблеми історії та аналізу різних течій протестантизму. У 1887 р. за свою працю «Нариси з історії методизму» він отримав ступінь магістра богослов'я, а у 1889 р. перейшов працювати з кафедри стародавньої громадянської історії (до якої, зі спогадів В. П. Рибинського, ніякої прихильності не мав) на кафедру історії західних конфесій. Вся подальша наукова діяльність А. І. Булгакова була пов'язана з вивченням як європейських течій протестантизму, так і їх трансформації на вітчизняному ґрунті.

Розробка проблематики різних течій протестантизму та їх критики з позицій православ'я з необхідністю входила тоді в коло обов'язкових державних наукових замовлень, адресованих викладачам і навіть здібним студентам, оскільки КДА була форпостом панівної державної церкви. Зокрема, прикладом може слугувати показовий факт із життя першого професора філософії університету Св. Володимира, бувшого вихованця КДА Ор. М. Новицького (1806–1884), який ще студентом вперше в Росії написав працю про духоборів, попередників баптизму. Виявляється, Київський Митрополит Євгеній (Болховітінов) в той час розшукував здібного студента останніх курсів КДА з метою дати йому тему магістерської роботи по духоборам і звернувся до ректора Академії Інокентія (Борисова) порекомендувати йому такого. . Так згодом з'явилась перша праця Новицького

«Про духоборів», яка була одночасно першим серйозним вітчизняним дослідженням їх вірувань, побуту та звичаїв.

І цей факт, як і багато йому подібних, надзвичайно вразив нас свого часу. Так от звідки походить авторитетна впливовість навчального закладу, — подумали ми. Наявність у закладі талановитих викладачів і студентів ще не є достатньою підставою для неї. Треба, щоб поза вузівськими владними структурами викладачі і студенти були досить освіченими для розуміння, визнання і підтримки яскравих представників навчального закладу. А сьогодні цього не скажеш навіть про внутрішню закладову взаємину між викладачами різних дисциплін. Начебто всі публікуються і опубліковане ними звать наукою. Але декотрі, напевно, забувають, що їх можуть і прочитати. . . І читаємо, і червоніємо інколи за своїх колег. І розуміємо, що подібна «науковість» була і є абсолютно недопустимою у дійсно авторитетному закладі освіти. Думаємо, це розуміють і мудрі представники владних структур, котрі б вважали за честь зробити хоча би раз те, що вдалося їх попередникам ще в XIX столітті.

Але повернемося до нашого сюжету. Якщо оглянути список наукових праць А. І. Булгакова, які протягом 20-ти років його невпинної роботи в КДА періодично друкувались в часописі «Труди КДА», то він складає майже 60 робіт, 40 з яких присвячені історії та аналізу протестантизму. Серед цих робіт, до речі, є такі, як «Баптизм»[5] і «Про молоканство»[6], написані у 1890–1891 рр., тобто у ті роки, коли його молодший брат М. І. Булгаков був студентом останнього курсу КДА і міг вже цілком серйозно цікавитись тими ж проблемами, які хвилювали його старшого брата. Тобто Афанасій Іванович разом з іншими згадуваними професорами Київської духовної академії ґрунтовно посприяв фаховому і духовному загартуванню Миколи Івановича Булгакова. Саме вони уособлювали для нього духовну міць і авторитет його навчального закладу.

Хоча нам і не вдалося точно встановити час вибуття М. І. Булгакова з Тифліської семінарії, про його подальшу долю відомо із вже цитованих спогадів В. П. Рибинського. «Із Тифлісу Булгаков перейшов на посаду місіонера, перехід цей йому здійснив Кутепов (однокурсник Булгакова, секретар Петербурзької консисторії Синоду — *авт.*). Місіонером він виявився поганеньким, і принаймні для столиці невідходящим, тому йому невдовзі довелося виїхати до Новочеркаська, де він і скінчив свої дні» [29, с. 178].

Слід підкреслити, що спомини В. П. Рибинського позначені досить суб'єктивним та інколи недоречно суперкритичним підходом до характеристики своїх викладачів і товаришів, зокрема М. І. Булгакова. Сам В. П. Рибинський не потрапляв в екстремальні умови, у яких побував М. І. Булгаков. Умови ці, як ми бачили, — досить специфічні. З одного боку, їх складає середовище начебто єдиновірців, братів по вірі, котрі мали розуміти і приймати свого старшого брата. З другого, — віра цих єдиновірців виявилась деформованою сторонніми, зокрема протестантськими впливами, які закономірно жорстко вражали М. І. Булгакова і вимагали відповідної ідейної реакції. З третього, — «єретизм» єдиновірців був позначений певними особливостями національного характеру і національних устремлінь, що відбивалось на їх поведінці, котра, закономірно, вимагала відповідних організаційно-адміністративних реакцій. З четвертого, — дух багатьох був вже інфікованим атеїстично — войовничими соціал-демократичними

ідеями, котрі збуджували не лише до протистояння ортодоксально-державницькій позиції М. І. Булгакова, але й до відкрито революційного наступу.

Зрозуміло тепер, чому, побувавши у вище змальованих жорстоких умовах і загартувавшись в них, М. І. Булгаков вирішує стати професійним місіонером. Можливо, він і справді не проявив своїх місіонерських здібностей в столиці, оскільки там не було великої необхідності когось переконувати, обертати, чи завертати у православну віру.

Трагічна душевна драма, пережита М. І. Булгаковим у Тифлісі знайшла своє відображення у знайденому нами, до цього невідомому булгаковознавцям, листі М. І. Булгакова з Тифлісу до Києва Миколі Івановичу Петрову — ординарному професору КДА, викладачу естетики, теорії словесності та історії західних літератур, який протягом декількох десятиріч завідував ним же створеним музеєм церковно-археологічних старожитностей при Київській духовній академії. Але, насамперед, Петров був близькою людиною для сім'ї Булгакових — спочатку вчителем Афанасія Івановича, а пізніше — старшим другом і колегою. З народженням першої дитини в родині — сина Михайла, майбутнього письменника — Петров став для нього хрещеним батьком. Саме такій близькій людині адресує свого листа молодший брат, датуючи його 16 квітня 1894 р., тобто згодом після грудневих заворушень 1893 р. В ньому М. І. Булгаков пише: «. . . Я таки частенько згадую Вас, Миколо Івановичу, тут у Тифлісі, особливо після подій 1–4 грудня, які спонукали закриття нашої злополучної семінарії. Мимоволі приходять на згадку Ваша простота, відкрита щирість, — коли постійно бачиш навколо себе лицемірно-східну ласкавість, за якою приховується між тим вогонь ненависті до тебе і найлютіша злість. Адже негідники-семінаристи, які виявились згодом заворушниками, перед бунтом були надто поважливі та люб'язно ввічливі перед семінарським начальством: ніяким чином не можна було передбачити, що в душі цих людей криється прагнення скинути з себе ярмо семінарської дисципліни; ніяким чином не можна було передбачити, що ці пани нап'ються, щоб бути більш наглими під час заворушень і сміливішими, щоб порозумітись з Екзархом Грузії та єпископом Олександром. Так ось, які ці східні люди! А до чого феноменально вони можуть брехати та вперто замовчувати свою провину? Людина, яка незнайома з цим народом, може навіть не повірити деяким фактам, котрі характеризують грузино-імеретин з цієї сторони. М. Булгаков» [20].

Душевний розпач, палка образа, і трагічне розчарування в людях, яких М. І. Булгаков усіма засобами прагнув наставити на істинний шлях, звучить у щойно процитованому листі. Але в ньому відбилися лише емоції, котрі, мабуть, призвели до загострених оцінок, певних перебільшень та необґрунтованих узагальнень. Найбільшого обурення автора, як бачимо, викликає не стільки прагнення учнів скинути ярмо семінарської дисципліни, скільки їх нещирість. Так, М. І. Булгаков добре розуміє, як важко молодій людині жити з цим ярмом; він і сам це пережив, навчаючись до КДА в Курзькій семінарії. Але ж нещирість. . . . Вона не знає виправдань з точки зору вихованця КДА, який шукає духовної підтримки у М. І. Петрова — людини відкрито щирої. Брехня, обман, лукавство — означає для М. І. Булгакова відсутність честі, що несуміσιμο зі справжньою духовністю — чи то релігійною, чи то громадянською.

Тема деструктивної спрямованості лукавства, нещирості і нечесності лунає і в його промові «Баптизм як секта, небезпечна для держави» [10]. Характеризуючи ватажків баптизму, зокрема, Томаса Мюнцера, Іоанна Лейденського, М. І. Булгаков звертає увагу слухачів на абсурдні висновки, зроблені ними з тлумачень Біблії. «... Як тлумачилась ця біблія?... Найбільш обурливим чином: у цій святій книзі баптисти прагнули знайти ґрунт для своїх найдикіших і аморальних вчинків» [10, с. 18]. Детальний опис останніх у промові містить справді вражаючі факти з життя Іоанна Лейденського — його біснуваті претензії на побудову баптистської держави, на світове царювання та управління народами, безмежний фанатизм, багатожонство, звірство і розпутність тощо [див.: 10, с. 18–22]. Томас Мюнцер також зображається як «відчайний релігійний фанатик, схильний до брехні, обману і лукавства для досягнення мети» [10, с. 11]. Мета ж, як вважає промовець, — у них одна: «зламати основи державні, сімейні і моральні в самому широкому смислі цього слова» [10, с. 11]. А вже потім — побудувати «нове суспільство», яке б ґрунтувалось на подоланні опозиції «бідність — багатство», на спільності майна між послідовниками ідеології баптизму. Тобто і в деструктивній і в конструктивній частинах програма баптизму цілком підводиться М. І. Булгаковим під революційно-соціалістичні спрямування [див.: 10, с. 15]. Справді, зазначає промовець, — баптизм «... з релігійної секти зробився громадянською» [10, с. 11], а самі баптисти отримали «клеймо підбурювачів і революціонерів» [10, с. 22]. Тому головний наголос у Промові робиться на «... політичних устремліннях баптизму, — устремліннях, на які до останнього часу так мало зверталось уваги і світською і духовною владою» [10, с. 10]. Як це не дивно, але витокі сталінізму ґрунтуються і в баптизмі.

Знаючи, що майже через півстоліття після описуваних вище Тифліських подій племінник М. І. Булгакова — Михайло Афанасійович Булгаков читав промову про баптизм, ми подумали, а чи не могли її мотиви відобразитись у п'єсі «Батум», зокрема у вже згадуваній промові Ректора семінарії у Пролозі? Дійсно, деякі важливі паралелі між цими промовами є справді помітними. Ректор також робить наголос саме на політичних, антидержавних устремліннях різноплеми́нних мешканців батьківщини, злочинців, «які сіють зле семя у нашій країні» [7, с. 670]. Підспудно увійшов у ректорську промову і помічений ще Миколою Івановичем той історичний факт, що розпутний Іоанн Лейденський свого часу став героєм опери композитора Мейєрбера «Пророк» [10, с. 20]. «Народні спокусники і лжепророки, — продовжує Ректор, — прагнучи підірвати міць держави, поширюють скрізь отруйні хибно-наукові соціал-демократичні теорії, які, подібно гострим струменям злого духу, проникають в усі щілини нашого народного життя» [7, с. 670]. Тому і смисл придуманої М. А. Булгаковим партійної клички Й. В. Джугашвілі «Пастир» [7, с. 679], про яку йдеться у другій картині п'єси, не повинен сприйматися буквально. Пастирство Сталіна має спільну природу з пророцтвом І. Лейденського і сенс Сталінського псевдоніму закладається Майстром з врахуванням його відношень до вищеназваних обставин.

Як бачимо, промова Ректора — високого церковного ієрарха — зовсім не зводиться до суто релігійних звинувачень молодого відступника.

Вона, перш за все, засуджує антидержавницькі устремління. Так по відношенню до якої держави звинувачується Й. В. Сталін у своїх деструктивних політичних спрямуваннях? Текст промови Ректора начебто містить пряму відповідь; саме до Російської імперії. . . . Але врахування контексту (хоча би статті М. І. Булгакова про баптизм) дає підстави стверджувати і факт наявності в ректорській промові з «Батуму» певного завуальованого підтексту. Бездуховність, нещирість, підступність заполітизованого, революційно-заколотницького баптизму (зрозуміло, і не лише його), — «віддають, — читав М. А. Булгаков у праці свого дядька, — будь-яку державу (підкреслено нами — *авт.*) на поталу ватажків баптизму і роблять її іграшкою в їх руках; цією іграшкою будь-хто з наставників баптизму буде грати за своєю примхою. . . » [10, с. 24]. Так і сталося в дійсності, абсурдність, яку добре знав, яскраво змальовував у своїх творах і болісно переживав Майстер.

На схилі свого короткого життя, коли палка спрага гучної світової слави вже вщухла разом з іншими поривами молодості, приглушена заборонами публікацій і постановок, розчаруваннями і хворобами, з'явилась тиха ностальгія і безнадійна печаль. Дух письменника чинив опір їм, але його думка все частіше поринала у минуле. У споминах до нього приходять образи близьких людей, епізоди київської юності, краєвиди рідного Києва. За декілька тижнів до смерті, прикутий до ліжка і повністю вже сліпий, письменник просить свого друга Гдешинського відповісти «найдетальнішим чином на його питання про київське життя часів їх молодості — звичайні програми концертів у Купецькому саду, склад бібліотеки КДА, яку вони відвідували тощо» [33, с. 645].

Отже, науковий пошук авторів даної публікації дозволив пролити світло на ряд аспектів маловивченої біографії М. І. Булгакова, поставив нові питання і заставив ще раз задуматись над духовним взаємовпливом у просторі і часі творчих особистостей.

У ході роботи над цими питаннями, авторами була зібрана унікальна колекція світлин, пов'язана з історією Київської духовної академії та сім'єю Булгакових. Нижче ми приводимо деякі світлини з цієї колекції.

Профессорская корпорация со студентами XXIV курса Академии (1869 г.).

Микола Іванович Булгаков

Двір Київської Духовної Академії, ХІХ ст.

Література

1. Барбюс А. Сталин. Человек, через которого раскрывается новый мир / А. Барбюс. — М.: Госполитиздат, 1936. — 112 с.
2. Батумская демонстрация 1902 года. — М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. — 243 с.
3. Берия Л. П. Ладо Кецохвели (1876–1903) / Л. П. Берия. — М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. — 30 с.
4. Боборыкин В. Г. Михаил Булгаков / В. Г. Боборыкин. — М.: Просвещение, 1991. — 206 с.
5. Булгаков А. И. Баптизм / А. И. Булгаков // Труды КДА. — 1890. — № 10. — С. 192–205; 1890. — № 11. — С. 239–243.
6. Булгаков А. И. О молоканстве / А. И. Булгаков // Труды КДА. — 1891. — № 10. — С. 277–293; 1891. — № 12. — С. 435–491.
7. Булгаков М. А. Батум / М. А. Булгаков // Сочинения в 3-х т. — Т. 3: Пьесы. — СПб.: Кристалл, 1998. — С. 667–731.
8. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита / М. А. Булгаков // Собр соч.: В 5-ти т. — М.: Худож. лит., 1998. — Т. 5. — С. 5–384.
9. Булгаков Н. И. Сравнение чудес И. Христа и Его Апостолов с чудесами ветхозаветными / Н. И. Булгаков // Духовный вестник Грузинского Экзархата, 1894. — № 5. — С. 2–6; 1894. — № 6. — С. 6–11.
10. Булгаков Н. И. Баптизм как секта опасная для государства / Н. И. Булгаков // Духовный вестник Грузинского Экзархата, 1894. — № 23–24. — С. 10–24.
11. Булгакова Е. В. Из дневниковых и мемуарных записей 1933–1970 гг. / Е. В. Булгакова // Воспоминания о Михаиле Булгакове. — М.: Советский писатель, 1988. — С. 391–411.
12. Виленкин В. Незабываемые встречи / В. Виленкин // Воспоминания о Михаиле Булгакове. — М.: Советский писатель, 1988. — С. 282–308.
13. Вл. И. Престольный праздник в Тифлисской духовной семинарии / И. Вл. // Духовный вестник Грузинского Экзархата. — 1894. — № 23–24. — С. 24–25.
14. Гегешидзе З. Т. Ладо Кецохвели / З. Т. Гегешидзе. — М.: Госполитиздат, 1959. — 48 с.
15. Доклад Батумского комитета РСДРП // Доклады соц.-демократических комитетов второму съезду РСДРП. — М.-Л.: Государственное изд., 1930. — С. 317–323.
16. Ермолинский С. Из записей разных лет / С. Ермолинский // Воспоминания о Михаиле Булгакове. — М.: Советский писатель, 1988. — С. 418–482.
17. Из заявления учащихся Тифлисской духовной семинарии Экзарху Грузии, 1 декабря 1893 // Ладо Кецохвели. Сборник документов и материалов — Тбилиси: «Сабчота сакартвело», 1969. — С. 174–175.
18. Квитницкий-Рыжов Ю. Н. Некрополи Киева. — К.: МС НПП «Мариам», 1993. — 30 с.
19. Кецохвели Ладо. Сборник документов и материалов / Ладо Кецохвели. — Тбилиси: «Сабчота сакартвело», 1969. — 253 с.

20. Лист М. І. Булгакова до М. І. Петрова, від 16 квітня 1894 р. // Інститут рукопису НБУВ. — Ф. III. — Од. зб. 12487. (Вперше опублікований нами).
21. Мозгова Н., Дорошкевич В., Волинка Г. Дещо про часопростір духовності Київської духовної академії / Н. Мозгова, В. Дорошкевич, Г. Волинка // Людина і політика. — 2001. — № 12. — С. 125–138.
22. Москалёв М. Начало революционной деятельности товарища Сталина / М. Москалёв // Исторический журнал. — 1939. — № 12. — С. 92–106.
23. Нинов А. Загадка «Батума» / А. Нинов // Театр. — 1991. — № 7. — С. 39–57.
24. Отчет Андреевского Братства при Тифлисской духовной семинарии за 1894 год // Духовный вестник Грузинского Экзархата. — 1894. — № 1. — С. 14–20.
25. Петровский М. С. Дело о «Батуме» / М. С. Петровский // Театр. — 1990. — № 2. — С. 161–168.
26. Питерский А. Жизнь Иосифа Виссарионовича Сталина в материалах Музея Революции СССР / А. Питерский // Исторический журнал. — 1940. — № 1. — С. 28–57.
27. Письмо Булгакова Михаила Афанасьевича от (28 марта 1930 г.) Правительству СССР / М. А. Булгаков // Булгаков М. А. Собр. соч.: В 5-ти т. — М.: Худож. лит., 1990. — Т. 5. — С. 443–450.
28. Рыбинский В. П. Воспоминания (Неопубликованная часть) / В. П. Рыбинский. — Баку, 1932. — 150 с. (машинописный рукопис). // Из колекції київського Музею Однієї (Андріївської) Вулиці.
29. Рыбинский В. П. До історії Київської духовної академії. Курс 1887–1891 рр. Спогади / В. П. Рыбинский // Хроніка 2000. — 1997. — № 17–18. — С. 152–180.
30. Смелянский А. Уход / А. Смелянский // Театр. 1988. — № 12. — С. 88–115.
31. Соколов Б. В. Михаил Булгаков (100-летие со дня рождения) / Б. В. Соколов. — М.: Знание, 1991. — 62 с.
32. Соколов Б. В. Булгаковская энциклопедия / Б. В. Соколов. — М.: Локкид; Миф, 1998. — 592 с.
33. Такер Р. Сталин: Путь к власти. 1879–1929. История и личность / Р. Такер. — М.: Прогресс, 1991. — 480 с.
34. Указ Святейшего Синода // Духовный вестник Грузинского Экзархата. — 1894. — № 15. — С. 1–3.
35. Чудакова М. О. Первая и последняя попытка (Пьеса М. Булгакова о Сталине) / М. О. Чудакова // Современная драматургия. — 1988. — № 5. — С. 204–220.
36. Чудакова М. О. Жизнеописание Михаила Булгакова / М. О. Чудакова. — М.: Книга, 1988. — 672 с.